

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

КУЧЕРАК ІРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 37.011.31:316.454.52

**ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ НАВИЧОК ПРОФЕСІЙНОГО
СПІЛКУВАННЯ З МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ НА УРОКАХ МУЗИКИ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Тернопіль – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент
ВОВК Мирон Васильович,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
завідувач кафедри мистецьких дисциплін.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
ОРЛОВ Валерій Федорович,
Національна академія педагогічних наук України,
головний науковий співробітник відділу теорії та історії педагогічної
майстерності Інституту педагогічної освіти та освіти дорослих;

кандидат педагогічних наук, доцент
ОРОНОВСЬКА Лариса Дмитрівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
доцент кафедри музикознавства, методики музичного виховання
та вокально-хорових дисциплін.

Захист відбудеться 24 червня 2011 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.58.053.03 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка за адресою: зала засідань, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

Автореферат розіслано 23 травня 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.М. Мешко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Соціально-економічні та політичні зміни у суспільстві зумовлюють появу нових тенденцій розвитку вітчизняної системи освіти, поміж якими вагомого значення набуває гуманізація. Водночас трансформація моральних і духовних цінностей посилює складні проблеми у навчанні і вихованні молоді та спричиняє необхідність пошуку дієвих шляхів зростання інтелектуального, творчого і духовного потенціалу нації. У зв'язку з цим актуалізується роль музичного мистецтва як першоджерела розвитку духовних сил особистості. Особливого значення ця проблема набуває у молодшому шкільному віці, що вирізняється підвищеною сенситивністю. За таких обставин зростають вимоги до рівня музично-педагогічної підготовки майбутніх учителів початкових класів.

Ефективність музично-педагогічної діяльності визначається багатьма чинниками, зокрема, успішністю професійного спілкування. Водночас результати емпіричного досвіду засвідчили, що майбутні вчителі недостатньо володіють навичками професійного спілкування (38,4 %), відчують труднощі у взаємодії з учнями на уроках музики (42,5 %).

Фундаментальні дослідження (О. Апраксина, Б. Асаф'єв, Л. Виготський, Є. Назайківський, О. Ростовський, Б. Теплов) переконують, що необхідною умовою успішної музично-педагогічної діяльності, а отже, і професійного спілкування учителя, є врахування особливостей музичного сприйняття молодших школярів (емоційності, нестандартності мислення, цілісності – диференційованості, синкретичності, фрагментарності). Крім того, сучасні дослідження (Л. Алімська, Д. Кірнарська, Є. Назайківський, О. Каминіна, В. Медушевський, В. Петрушин) показують, що спеціально організована музична діяльність сприяє розвитку процесу пізнання на основі полімодального сприйняття. Проте аналіз емпіричних матеріалів засвідчив недостатнє врахування майбутніми учителями психологічної складової музичного навчання, зокрема, психофізіологічних особливостей, які визначають індивідуальні відмінності учнів у сприйнятті й опрацюванні інформації, рівні інтелекту, характері діяльності, емоціях і пам'яті. Вищесказане передбачає уточнення і зміну пріоритетів у підготовці майбутніх учителів початкових класів до професійного спілкування на уроках музики.

Проблеми модернізації професійної освіти в контексті впровадження сучасних технологій навчання порушено у працях учених (В. Мадзігон, В. Орлов, О. Ростовський, І. Сипченко, В. Чайка), які обґрунтовують необхідність підвищення якості підготовки майбутніх учителів початкових класів до педагогічної діяльності. У наукових доробках представлені результати досліджень компонентів структури означеної підготовки. Зокрема, особистісні якості учителя (Н. Клименко, Л. Міхеєва, Н. Семченко, І. Шапошникова); професійні уміння і навички (В. Беспалько, Л. Бурман, К. Гуревич, А. Мудрик, В. Сластьонін, Н. Тализіна); ціннісні орієнтації (І. Богданова, В. Волкова, С. Гончаренко, Л. Ороновська, О. Савченко); основи професійного спілкування

(С. Амеліна, Т. Іванова, Г. Мешко, О. Копіца).

Методологічним підґрунтям досліджень професійного спілкування є праці Б. Ананьєва, Г. Андрєєвої, О. Бодальова, Л. Виготського, О. Леонтьєва, Б. Ломова, В. М'ясищева, С. Рубінштейна. Вони розглядали готовність до спілкування як важливу умову цілісного формування і соціалізації особистості. Основи педагогічної теорії формування навичок професійного спілкування закладено у працях М. Дьяченка, І. Зимньої, В. Кан-Калика, Л. Кандилович.

У контексті наукових досліджень проаналізовано різні аспекти підготовки до професійного спілкування: сутність професійного спілкування (В. Андрєєв, Г. Буш); умови підвищення ефективності підготовки майбутніх учителів до професійного спілкування (О. Богданова, О. Щербаков); підготовка майбутніх учителів музики до художньо-педагогічного спілкування (О. Пруднікова, І. Сипченко). Однак питання формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики все ще не стало предметом спеціального наукового дослідження. Відтак виникає суперечність, зумовлена невідповідністю між зростаючими вимогами сучасної школи до готовності вчителів спілкуватися з молодшими школярами на уроках музики та реальним рівнем сформованості навичок спілкування внаслідок недостатньої розробленості теоретико-методологічних основ означеної проблеми, що негативно впливає на стан її практичної реалізації.

Отже, враховуючи об'єктивну потребу підвищення ефективності формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування під час підготовки у вищих навчальних закладах, темою дослідження обрано **«Формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складовою частиною науково-дослідницької роботи кафедри теорії та методики дошкільної освіти Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Підготовка майбутнього педагога до професійної діяльності в умовах трансформації суспільного устрою та інтегрування в Європейський освітній простір» (державний реєстраційний номер теми – 0106U009432). Тему дисертації затверджено вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (прот. № 10 від 08.04.2008 р.) і погоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології (прот. №5 від 27.05.2008 р.).

Мета дослідження – розробити, теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити технологію і педагогічні умови формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики.

Досягнення мети зумовлює розв'язання **таких завдань**:

1. На основі аналізу наукових джерел з'ясувати сутнісні характеристики і зміст понять

«професійне спілкування на уроках музики», «навички професійного спілкування»; розробити класифікацію навичок професійного спілкування учителя на уроках музики.

2. Виявити критерії, показники та рівні сформованості у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики.

3. Визначити педагогічні умови ефективного формування навичок професійного спілкування.

4. Розробити, обґрунтувати та експериментально перевірити технологію формування навичок професійного спілкування майбутніх учителів.

Об'єкт дослідження: музично-педагогічна підготовка майбутніх учителів початкових класів у вищих педагогічних навчальних закладах України.

Предмет дослідження: технологія і педагогічні умови формування навичок професійного спілкування майбутніх учителів у процесі їх музично-педагогічної підготовки.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять такі підходи: акмеологічний (виявлення закономірностей у досягненні людиною сенсу свого існування, професіоналізму в діяльності: Б. Ананьєв, Ю. Бабанський, А. Деркач, Ю. Турчанінова); андрагогічний (основи теорії і практики освіти дорослих, шляхи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів: С. Вершловський, В. Лозовецька, Н. Ничкало, Г. Терещук); особистісно-діяльнісний (визначення концептуальних основ професійного становлення особистості: К. Абульханова-Славська, П. Гальперін, Г. Костюк, В. Семиченко); системний (аналіз сформованості у майбутніх учителів навичок професійного спілкування під час фахової підготовки як комплексу взаємозумовлених компонентів: Н. Кузьміна, Б. Ломов, С. Максименко); наукові праці, присвячені концептуальним положенням сучасної музично-педагогічної освіти: О. Апраксина, Н. Ветлугіна, О. Олексюк, В. Орлов, Г. Падалка, О. Ростовський.

Методи дослідження. Відповідно до мети і завдань використано систему взаємопов'язаних методів: **теоретичні** (класифікація, систематизація, узагальнення, аналіз, синтез, порівняння) задля теоретико-методологічного обґрунтування проблеми дослідження; вивчення нормативних документів, що регламентують організацію освітнього процесу у вищих педагогічних закладах України; розроблення комплексної програми дослідження і прогнозування його результатів; виявлення стану дослідження проблеми в педагогічній теорії й практиці, окреслення шляхів її оптимального вирішення; **емпіричні** (бесіда, анкетування, тестування; спостереження за діяльністю і спілкуванням майбутніх учителів під час рольових ігор; мікрорікладання; педагогічний експеримент) з метою адекватного діагностування і апробації ефективності досліджуваної технології; **методи математичної статистики** (шкалювання, рейтингова оцінка, математичне і статичне представлення отриманих результатів у вигляді таблиць, діаграм, схем, малюнків, розрахунок коефіцієнтів кореляції) з метою узагальнення і забезпечення достовірності

одержаних результатів.

Експериментальна база дослідження. Експериментальна робота проводилася в Педагогічному інституті Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти, на факультеті підготовки вчителів початкових класів у Слов'янському державному педагогічному університеті, факультеті початкового навчання Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, педагогічному факультеті Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Інституті педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка, загальноосвітніх школах №№ 1, 5, 7, 11, 16, 18, 23, 25 Івано-Франківської міської ради. Усього дослідженням було охоплено 560 студентів і 20 викладачів закладів вищої освіти, 87 учителів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження в тому, що:

уперше теоретично обґрунтовано і розроблено технологію формування в майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики як систему взаємопов'язаних та взаємообумовлених цілісних елементів (цілепокладання, діагностувальний, структурування, дидактичний, оцінно-результативний), поєднаних спільною метою і завданнями; визначено педагогічні умови формування навичок професійного спілкування на уроках музики, основними з яких є застосування технологічного підходу, використання активних методів навчання, включення у зміст теоретичного матеріалу відомостей про психофізіологічні особливості молодших школярів;

конкретизовано сутнісні характеристики категорій та базових понять дослідження («професійне спілкування на уроках музики», «навички професійного спілкування»); розроблено класифікацію навичок професійного спілкування учителя на уроках музики; обґрунтовано показники, критерії, охарактеризовано рівні сформованості навичок професійного спілкування;

подальшого розвитку набули положення щодо організації процесу навчання майбутніх фахівців педагогічних спеціальностей професійному спілкуванню на уроках музики.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що авторська технологія формування навичок професійного спілкування майбутніх учителів з молодшими школярами на уроках музики реалізована в освітньому процесі вищої школи та у системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, виражена у спецкурсі «Основи професійного спілкування учителя на уроках музики» з елементами соціально-психологічного тренінгу для студентів IV курсу спеціальності «Початкове навчання», методичних рекомендаціях на допомогу викладачам вищих навчальних закладів та системи післядипломної освіти педагогів з питань підготовки вчителів до професійного спілкування. Матеріали дослідження можуть бути використані у процесі викладання нормативних педагогічних дисциплін, у практиці роботи вчителів початкових класів, у

системі післядипломної педагогічної освіти.

Основні результати дослідження **впроваджено** в навчально-виховний процес Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка про впровадження № 01-08/1222 від 10.10. 2008 р.), Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка про впровадження № 01/478 від 26.11. 2008 р.), факультету підготовки вчителів початкових класів Слов'янського державного педагогічного університету (довідка про впровадження № 68-08-209 від 17.11. 2008 р.), факультету початкового навчання Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (довідка № 01-545 від 11.12.2008 р.), педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (акт про впровадження № 1-7/1082 від 24. 12. 2008 р.), Інституту педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 991 від 30.12.2008 р.).

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Теоретичні положення та результати дослідження оприлюднювались на *міжнародних* («Етнопедагогічний контекст освітнього процесу в сучасних навчальних закладах України» (Івано-Франківськ, 2007); «Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін» (Чернівці, 2007), «Викладання психолого-педагогічних дисциплін у технічному університеті: методологія, досвід, перспективи» (Київ, 2007), «Теоретико-методологічні засади особистісного становлення дошкільника в полікультурному просторі соціуму в добу його освітніх трансформацій» (Івано-Франківськ – Берегово – Хмельницький, 2008) та *всеукраїнських* («Актуальні проблеми мистецької освіти: історія і сучасність» (Івано-Франківськ, 2007, 2009) науково-методичних і науково-практичних конференціях. Результати наукового пошуку обговорювались на кафедрах: теорії та методики дошкільної освіти, мистецьких дисциплін Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, музики та хореографії Слов'янського державного педагогічного університету, естетичного виховання Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, музики Ізмаїльського державного гуманітарного університету, музики і хореографії з методиками викладання Житомирського державного університету імені Івана Франка упродовж 2006–2010 рр.

Публікації. Основні положення дисертації викладені в 12 одноосібних публікаціях автора (8 статей у наукових фахових виданнях).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (346 найменування), 3 додатків. Загальний обсяг дисертації – 224 стор., основний текст викладено на 169 стор. Робота містить 10 таблиць, 3 схеми, 11 діаграм.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної наукової проблеми; визначено мету, завдання,

об'єкт, предмет дослідження; окреслено наукову новизну і практичне значення одержаних результатів; подано відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У I розділі «Теоретичні основи формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики» на підставі результатів аналізу теоретичного забезпечення досліджуваної проблеми з'ясовано сутнісні характеристики базових категорій і понять; розроблено класифікацію та обґрунтовано критерії і рівні сформованості навичок професійного спілкування; виокремлено у наукових працях положення щодо необхідності врахування особливостей музичного сприйняття учнів.

На підставі теоретичного аналізу наукової літератури (О. Бодальов, І. Зимня, В. Кан-Калик, О. Леонт'єв, М. Лісіна, Б. Ломов, А. Маркова) нами визначено спілкування як складний процес взаємодії, що безпосередньо залежить від діяльності людини і передбачає комунікацію (обмін інформацією), взаємодію (обмін діями) і взаємосприйняття (вивчення, розуміння) між суб'єктами спілкування. Тісний зв'язок із діяльністю накладає відбиток на специфіку спілкування, зумовленого особливостями певної професії.

Професійне спілкування майбутнього вчителя з молодшими школярами на уроках музики розглядається нами як складний процес взаємодії учителів з учнями. Його метою є збагачення музично-естетичних знань, розвиток чуттєво-емоційного сприймання, музичних, комунікативних і творчих особистісних якостей школяра на основі забезпечення максимально комфортних для його формування умов, відповідних комплексу природних особливостей.

Фундаментальні дослідження О. Апраксіної, Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонт'єва, Б. Теплова дозволяють стверджувати, що зміст музичної діяльності (а отже, професійного спілкування вчителя) визначається специфікою музичного сприйняття дитини. Відповідно необхідною умовою ефективності такого спілкування є врахування особливостей музичного сприйняття (синкретичності, емоційності, глибини асоціативної діяльності).

За результатами різних наукових підходів до визначення змісту поняття «навички» (Н. Бернштейн, І. Зимня, А. Маркова, С. Рубінштейн, О. Тертель), ми дійшли висновку: попри те, що підходи різняться в окремих положеннях, навичку, як певну автоматизовану дію, що ґрунтується на сприйнятті й усвідомленні певної моделі поведінки, тлумачать однозначно. Відтак, поняття «навички професійного спілкування» майбутніх педагогів на уроках музики розглядається нами як засвоєні елементи взаємодії майбутніх учителів і молодших школярів, доведені до автоматизму шляхом багаторазового повторення завдяки виконанню вправ. В основі навичок професійного спілкування закладені знання про специфіку професійного спілкування учителя початкових класів на уроках музики, психофізіологічні особливості учнів та можливості врахування їх у професійному спілкуванні; специфіка музичного сприйняття; особливості музично-педагогічної діяльності, система мотивів, які стимулюють активність учителів у спілкуванні та дозволяють

ефективно вибудовувати міжособистісну взаємодію; аналітична діяльність, яка передбачає самоаналіз, самооцінку і саморегуляцію.

На основі аналізу наукової літератури (К. Абульханова-Славська, П. Гальперін, І. Зимня, Р. Немов, С. Рубінштейн) нами розроблено класифікацію навичок професійного спілкування майбутніх учителів початкових класів на уроках музики: діагностичні (навички правильного оцінювання різних видів музичної діяльності учнів; пізнання інших людей; спостереження й аналізу музично-педагогічного процесу, систематизації фактів і формулювання висновків); комунікативні (активного слухання; грамотного викладення інформації) рефлексивні (самовдосконалення і саморозвитку виконавської майстерності, оцінювання власної компетентності як учителя і музиканта); навички взаємодії (регулювання емоційної напруги; встановлення і підтримання контакту; ефективної самопрезентації).

Оскільки ефективність формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування зумовлена рівнем їхньої підготовки, означену якість розглядаємо як важливий компонент готовності до педагогічної діяльності загалом. Проаналізувавши різні підходи до трактування поняття «готовність до діяльності» (М. Дьяченко, Л. Кандибович, В. Сластьонін, Д. Узнадзе.), а також визначення структури професійної готовності (К. Дурай-Новакова, М. Дьяченко, Л. Кандибович, Л. Кондрашова, Б. Паригін), можемо стверджувати, що означена готовність є складним синтезом взаємопов'язаних структурних компонентів і розглядається як наявність досвіду виконання певної діяльності. Це дає підстави для впевненості в її успішності.

Узагальнюючи результати аналізу наукових досліджень, розглядаємо процес формування навичок професійного спілкування на уроках музики як такий, що охоплює низку аспектів, а саме: загальну теоретичну підготовку до професійного спілкування; формування навичок професійного спілкування; розвиток особистісних якостей, необхідних для ефективного спілкування. Відповідно, нами визначено критерії ефективного формування навичок професійного спілкування (когнітивний, операційний, рефлексивний та мотиваційний), а також їхні рівні (репродуктивний – низький – рівень виявлення показників недостатній; нормативний – середній – рівень прояву більшої частини суттєвих характеристик є достатнім; креативний – високий – усі показники яскраво виражені).

За результатами аналізу джерельної бази дослідження систематизовано головні напрями вивчення процесу формування навичок професійного спілкування; проаналізовано різні структурні моделі досліджуваного феномену та шляхи його формування; розроблено критерії і рівні сформованості навичок професійного спілкування; окреслено теоретичні основи формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики.

У II розділі «Експериментальне дослідження процесу формування у майбутніх учителів

навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики» подано результати констатувального етапу експерименту. На їхній основі актуалізовано доцільність розроблення теоретичних основ формування навичок професійного спілкування, апробації і впровадження технології підвищення ефективності процесу їх формування: виявлено сутність технологічного підходу до формування навичок професійного спілкування, обґрунтовано доцільність врахування у професійному спілкуванні психофізіологічних особливостей учнів.

На основі аналізу навчальних програм нормативних дисциплін, їхнього науково-методичного супроводу доведено, що, незважаючи на детальний розгляд питань професійного спілкування учителя в загальних аспектах, проблемі формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики не приділено належної уваги. Крім того, наявною є недостатня кількість наукової літератури стосовно опису та діагностики психофізіологічних особливостей учнів, особливостей музичного сприймання та врахування означеного у професійному спілкуванні на уроках музики, відсутність якісних підручників та наукових посібників, науково обґрунтованих методичних рекомендацій і розробок уроків.

Виявлено й узагальнено основні труднощі в організації професійного спілкування на уроках музики, а саме: відсутність системності в теоретичних уявленнях щодо психологічного розвитку дитини; особливостей музичного сприйняття, психофізіологічних особливостей, методик їх діагностування; невисокий рівень розвитку умінь і навичок професійного спілкування; недостатня мотивація та рефлексія; неадекватна самооцінка та емпатія). Така ситуація спричинена низьким рівнем науково-методичного забезпечення і практичної спрямованості професійного підготовки. Виявлений стан не відповідає соціальним запитам та сучасним вимогам до освіти в Україні.

На підставі зазначеного вище дійшли висновку, що ефективність формування навичок професійного спілкування забезпечує контекстний зміст навчання із активними формами і методами його здійснення. Зокрема, соціально-психологічний тренінг, який поєднує навчальну та ігрову діяльність, забезпечує оволодіння фахівцями широким спектром умінь, навичок і набуття особистісних якостей. Значущим розглядаємо використання педагогічної технології, яка б гарантувала досягнення ефективності формування навичок професійного спілкування. Нами виявлено сутність технологічного підходу до формування навичок професійного спілкування (попереднє проектування навчального процесу з можливістю надалі відтворити цей проект у педагогічній практиці; врахування активного впливу майбутніх учителів на організацію навчання на всіх етапах реалізації означеної технології; структурна і змістова цілісність технології навчання; вибір оптимальних форм, методів і засобів навчання; наявність оперативного зворотнього зв'язку). Визначення основних особливостей і вимог до педагогічної технології, сутності та провідних етапів забезпечило теоретичні передумови для проектування педагогічної технології навчання у

руслі досліджуваної теми.

Для здійснення ефективного професійного спілкування майбутніх учителів з учнями важливим розглядаємо врахування їхніх психофізіологічних особливостей, які визначають сприйняття та зберігання навчальної інформації та обумовлені індивідуальним латеральним профілем – поєднанням функціональної асиметрії півкуль головного мозку, моторної та сенсорної асиметрій. Успішність навчання згідно зі спеціальними науковими дослідженнями теж визначається наведеними особливостями, оскільки сприйняття навчального матеріалу залежить від типу функціональної спеціалізації півкуль головного мозку. Розуміння психофізіологічних основ розвитку дитини дозволяє вчителю варіювати методики і технології навчання і внаслідок цього підвищувати ефективність музично-педагогічного процесу. Наукові дослідження М. Безруких, А. Плігіна, А. Сиротюк, М. Холодної дають підставу розглядати навчальний процес у контексті врахування психофізіологічних особливостей учнів згідно послідовних етапів. Стрижневими поміж них є: установка на діяльність (підготовка до вирішення навчального завдання); забезпечення діяльності учня із урахуванням його індивідуальних психологічних особливостей (створення умов для успішного вирішення навчальних завдань); порівняння одержаних результатів із попередньо запланованими (усвідомлений підхід до навчання як до праці).

Проектуючи означене на уроки музики в початкових класах, ми визначили низку етапів: мотиваційний (формування мотивації), операційний (підготовка до сприймання музичних творів із позицій «чую», «бачу», «відчуваю»; забезпечення учня завданням, у якому враховані його психофізіологічні особливості; полісенсорне повідомлення навчального матеріалу) та результативний (діагностування ефективності виконання завдань на основі усвідомленого ставлення до результатів, їх проектування на майбутнє задля уникнення помилок та удосконалення музично-педагогічного процесу).

У III розділі «Реалізація технології формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики» наведено результати впровадження технології формування у майбутніх фахівців навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики під час навчання у вищому педагогічному закладі; виявлено та обґрунтовано комплекс педагогічних умов формування навичок професійного спілкування.

Педагогічну технологію формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики розглядаємо як систему, що охоплює сукупність форм, методів і засобів навчання. Розроблена технологія функціонує в руслі цілей навчання і проектування діяльності задля її досягнення (схема 1).

У межах розроблення технології нами підготовлено програму експериментального спецкурсу

«Основи професійного спілкування учителя на уроках музики» з елементами соціально-психологічного тренінгу. До таких відносимо: ігри (імітаційні, операційні), групові дискусії (структуровані, неструктуровані), сенситивний тренінг (тренування міжособистісної чуттєвості, емпатії). Важливе значення у викладанні спецкурсу надається створенню умов конструктивного спілкування, за яких у майбутніх учителів формуються уміння аналізувати ситуації міжособової взаємодії на основі реакцій партнерів; самозмінюватися і вирішувати різні завдання, використовуючи отриманий досвід.

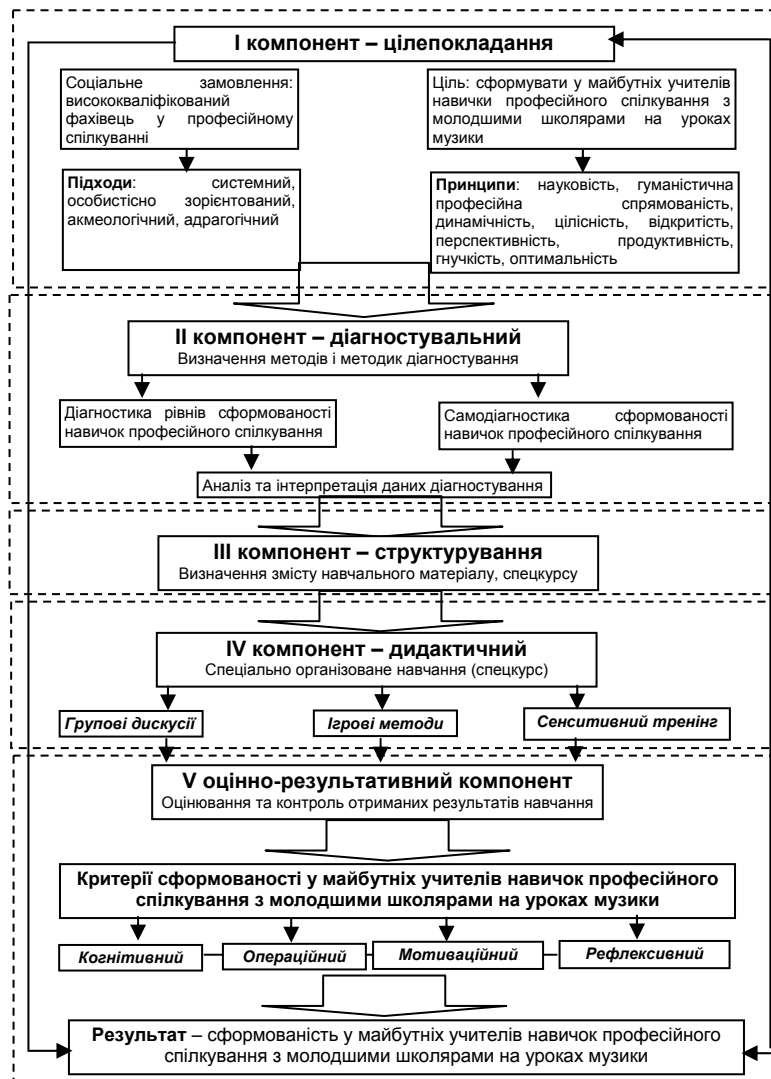

Схема 1. Технологія формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування

Опираючись на отримані результати, виявлено низку педагогічних умов: *зовнішні* (застосування технологічного підходу; реалізація спецкурсу «Основи професійного спілкування учителя на уроках музики» з елементами соціально-психологічного тренінгу (групові дискусії, ігрові методи, сенситивний тренінг); включення у зміст теоретичного матеріалу відомостей про психофізіологічні особливості молодших школярів, зокрема, особливостей музичного сприйняття (емоційності, нестандартності мислення, синкретичності, цілісності – диференційованості,

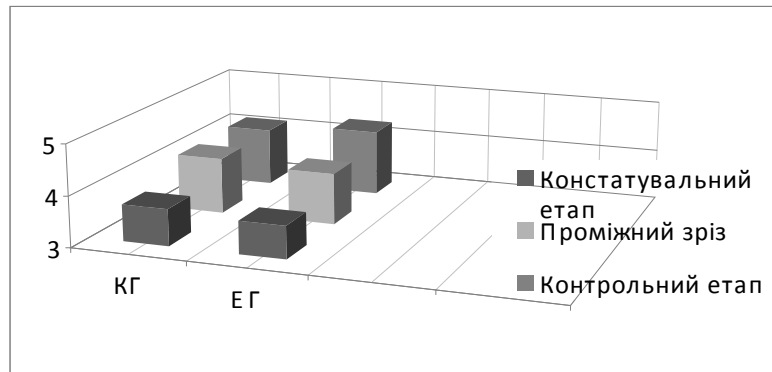
фрагментарності), застосування методик діагностування психофізіологічних особливостей дітей задля формування позитивної мотивації навчання; вхідне діагностування та вихідний контроль досягнутого рівня сформованості навичок професійного спілкування; навчальний зміст педагогічної практики) та *внутрішні* (наявність у майбутніх учителів мотивів до активного професійного спілкування; глибина і міцність музично-педагогічних знань; адекватність самооцінки майбутнім учителем себе як суб'єкта спілкування). Обґрунтовані педагогічні умови взаємодоповнюють та обумовлюють одна одну, а їхня реалізація сприяє контролю, прогнозуванню та корекції сформованості навичок професійного спілкування майбутніх учителів.

Визначено етапи формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування на уроках музики: створення установки, мотивації на доцільність оволодіння системою навичок професійного спілкування; засвоєння знань, необхідних для здійснення професійного спілкування на уроках музики в початкових класах; теоретичні основи професійного спілкування, теоретичні основи врахування психофізіологічних особливостей учнів; проектування майбутніми вчителями окремих елементів та створення розгорнутих проектів уроків різних типів; педагогічна практика. Перший (підготовчий) створення установки, формування мотивації щодо необхідності оволодіння системою знань, умінь і навичок професійного спілкування. Досягненню означеної мети сприяє відбір професійно зорієнтованої навчальної інформації, творчий характер роботи, її спрямованість на вирішення конкретних навчальних завдань з оптимальною складністю. Це дозволить майбутньому вчителю відчувати радість успіху, формуватиме особливий підхід до невдач як певного періоду на шляху до професійної майстерності. Другий етап (когнітивний) пов'язаний із засвоєнням знань, необхідних для здійснення професійного спілкування на уроках музики в початкових класах: теоретичні основи професійного спілкування; врахування психофізіологічних особливостей учнів. Важливими характеристиками означених знань є гнучкість, системність, швидкість актуалізації. Третій етап (аналітичний) пов'язаний зі спостереженням за проявом навичок професійного спілкування у музично-педагогічній діяльності; оволодінням окремими елементами дій, аналізом способів їх виконання (проектування змісту і вибір методів і форм навчання, контролю, оцінювання і структурування навчального матеріалу, підготовка діалогів і монологів на уроках з урахуванням психофізіологічних особливостей учнів), введенням елементів соціально-психологічного тренінгу. Четвертий етап (синтетичний) передбачає поєднання елементарних дій у єдину дію (проектування майбутніми вчителями окремих елементів уроків – слухання музики; розучування, робота над правильною інтонацією, ритмом, технікою художнього виконання пісні; музична грамота (мікровикладання, ділова гра); створення розгорнутих проектів уроків різних типів (комбінованих, узагальнювальних), здійснення їх психолого-методичного аналізу, проведення у школі, взаємовідвідування і аналіз майбутніми учителями уроків музики. П'ятий етап (ситуативний) оволодіння довільним регулюванням характеру дії, самостійне,

систематичне і творче застосування навичок професійного спілкування – педагогічна практика у школі (проведення і аналіз відвіданих уроків). Важливим на цьому етапі є формування здатності актуалізувати знання уміння і навички у потрібний момент і переносити їх у нові нестандартні ситуації.

Розроблену нами технологію апробовано на формувальному етапі. Експериментальне навчання здійснювали в реальних умовах, а об'єктивність результатів підтверджено аналізом змісту послідовних зрізів. Вибірку склали студенти IV та V курсів Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, факультету початкового навчання Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Загалом на констатувальному етапі було охоплено 320 студентів та 20 викладачів. Перший етап експерименту був ідентичним для контрольних та експериментальних груп і полягав у систематизації психолого-педагогічних знань основ професійного спілкування учителя початкових класів і психофізіологічного супроводу навчання музичного мистецтва. Після його завершення спостерігалася позитивна динаміка. Зокрема, зменшилась кількість осіб на репродуктивному рівні за когнітивним критерієм у контрольних – на 22,5% та в експериментальних групах – 27,5%. Суттєво збільшилась кількість студентів із нормативним рівнем (за когнітивним критерієм – на 22,5% в контрольних та стільки ж в експериментальних групах). Другий етап – накопичення власного комунікативного досвіду внаслідок оволодіння навичками професійного спілкування. Однак зміст діяльності у групах суттєво різнився. Учасники контрольних – навчалися за традиційною схемою, а в зміст навчання експериментальних груп включили елементи соціально-психологічного тренінгу. На цій підставі порівняли результати за умови реалізації двох різних моделей організації навчального процесу.

Нами встановлено значне зростання абсолютного середнього бала в експериментальних групах порівняно з контрольними завдяки збільшенню кількості осіб із високим рівнем сформованості навичок професійного спілкування (в експериментальних групах – 45 % від загальної кількості майбутніх учителів; у контрольних, відповідно, 26,6 %). Результати описаного етапу свідчать, що найвищі показники у студентів експериментальних груп: їхня кількість із середнім та високим рівнями сформованості навичок професійного спілкування склала 92,5 %, натомість у контрольних – 84,9 %. Зіставлення вихідних, проміжних та кінцевих даних дає підстави їх узагальнити та оцінити ефективності розробленої технології (діаграма 1).

Діаграма 1. Результати сформованості у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики (порівняльний аналіз за усередненими балами)

Для визначення статистичної достовірності використано критерій узгодженості Пірсона та підтверджено припущення про значні зміни, які відбулися в оцінках респондентів у результаті впровадження запропонованої педагогічної технології.

ВИСНОВКИ

Дослідженням означеної проблеми підтверджено її актуальність, що дає підстави сформулювати такі загальні висновки.

1. Аналіз емпіричних матеріалів довів невідповідність між зростаючими вимогами сучасної школи до готовності вчителів спілкуватися з молодшими школярами на уроках музики та реальним рівнем сформованості навичок спілкування внаслідок недостатньої розробленості теоретико-методологічних основ означеної проблеми, що негативно впливає на стан її практичної реалізації. У дисертації теоретично узагальнено й експериментально апробовано науковий підхід до процесу формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики.

На основі аналізу наукових джерел конкретизовано сутність і зміст понять «професійне спілкування на уроках музики», «навички професійного спілкування». Визначено діагностичні, комунікативні, рефлексивні, організаційні та навички взаємодії; окреслено критерії (мотиваційний, когнітивний, операційний та рефлексивний) і рівні їхньої сформованості – креативний (високий), нормативний (середній) та репродуктивний (низький). Обґрунтовано, що процес формування навичок професійного спілкування передбачає низку послідовних етапів: підготовчий (формування мотивації); когнітивний (опанування системою знань із нормативних дисциплін); аналітичний (спостереження за діяльністю учителів, проявом навичок професійного спілкування; оволодіння діями, аналіз способів їх виконання); синтетичний (синтез дій) і ситуативний (включення у музично-педагогічну діяльність під час педагогічної практики). У виражено значущість низки необхідних умов забезпечення формування навичок: урахування особливостей музичного сприйняття (синкретизм, глибина асоціативної діяльності, емоційність);

психофізіологічних особливостей учнів (індивідуальні відмінності сприймання та опрацювання інформації, рівень інтелекту, характер діяльності, емоцій і пам'яті).

2. Розроблено і науково обґрунтовано ефективність технології, яка, поєднуючи форми, методи і засоби навчання, структурно передбачає діагностувальний, мотиваційний, дидактичний, аналітико-прогностичний етапи та систему принципів: науковість, гуманістична професійна спрямованість, продуктивність, динамічність, цілісність, відкритість, перспективність, гнучкість, оптимальність. Означену технологію апробовано на формувальному етапі, а її впровадженням у навчальний процес вищої школи забезпечено зростання ефективності формування навичок професійного спілкування на уроках музики у студентів експериментальних груп порівняно із контрольними. Значно зменшилася кількість осіб на репродуктивному (низькому) рівні. Їхня кількість до початку експерименту становила 76 осіб (47,5%) у контрольних групах і 84 (52,5%) в експериментальних. Наприкінці дослідження показники зменшились відповідно на 40 (25 %) і 68 (42,5%); після експерименту 136 студентів (85%) контрольних і 156 (97,5%) експериментальних груп перейшли з нижчих на вищі рівні. Загалом кількість учасників із середнім та високим рівнями в експериментальних групах склала 85 %, тоді як у контрольних, відповідно, – 70 %.

3. Обґрунтовано, що формування навичок професійного спілкування майбутніх учителів найефективніше здійснюється за належних педагогічних умов: зовнішніх (застосування технологічного підходу; реалізація експериментального спецкурсу «Основи професійного спілкування учителя на уроках музики» з елементами соціально-психологічного тренінгу (групові дискусії, ігрові методи, сенситивний тренінг); включення у зміст теоретичного матеріалу відомостей про психофізіологічні особливості, зокрема, особливостей музичного сприйняття учнів (емоційності, фрагментарності, синкретичності, нестандартності мислення, цілісності – диференційованості), застосування методик діагностування психофізіологічних особливостей дітей задля формування позитивної мотивації навчання; вхідне діагностування і вихідний контроль; навчальний зміст педагогічної практики), а також внутрішніх (наявність у майбутніх учителів мотивів на активне професійне спілкування із школярами; глибина і міцність музично-педагогічних знань; адекватність самооцінки майбутнього учителя як суб'єкта спілкування).

4. Створено комплекс навчально-методичного забезпечення підготовки майбутніх учителів до професійного спілкування, зокрема, розроблено й упроваджено спецкурс «Основи професійного спілкування учителя на уроках музики» для студентів IV курсу спеціальності «Початкове навчання»; укладено методичні рекомендації на допомогу викладачам вищих навчальних закладів та системи післядипломної освіти педагогів з метою ефективного формування навичок професійного спілкування учителя з молодшими школярами на уроках музики.

Дисертаційна робота не вичерпує всієї повноти порушеної теми. Надалі її можна досліджувати за такими напрямками: підготовка майбутніх учителів початкових класів до

професійного спілкування з дітьми з особливими потребами та обдарованими учнями; розробка та впровадження навчальних і методичних матеріалів щодо врахування психофізіологічних особливостей учнів задля досягнення ефективності музично-педагогічного процесу; формування основ професійного спілкування учителів у процесі самовиховання і самовдосконалення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії, навчальні посібники, програми і методичні рекомендації

1. Кучерак І. В. Навчальна програма з «Основ професійного спілкування учителя на уроках музики» (для студентів спеціальності «Початкове навчання») / І. В. Кучерак. – ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2008. – 16 с.

Статті у наукових фахових виданнях

2. Кучерак І. В. Готовність до професійного спілкування в контексті системного підходу / І. В. Кучерак // Джерела: Науково-методичний вісник.–2007. – №3–4 (51–52). – С. 20–29.

3. Кучерак І. В. Етнопсихологічний контекст моделювання предметного змісту мовлення чуттєвими образами в професійному спілкуванні учителя / І. В. Кучерак // Вісник Прикарпатського національного університету. Педагогіка. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2007. – Вип.13–14, ч.1. – С. 225–229.

4. Кучерак І. В. Когнітивно-операційна підсистема готовності майбутнього викладача до професійного спілкування / І. В. Кучерак // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2007. – № 3 (21). ч.1. – С. 64–67.

5. Кучерак І. В. Можливості використання соціально-психологічно-го тренінгу у підготовці майбутніх учителів до професійного спілкування / Ірина Кучерак // Обрії: Науково-педагогічний журнал. – 2008. – № 3–4. – С. 35–40.

6. Кучерак І. В. Технологія формування готовності майбутніх учителів до професійного спілкування з дітьми шестирічного віку на музичних заняттях / І. В. Кучерак // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Педагогіка. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – С. 79–83.

7. Кучерак І. В. Врахування психофізіологічних особливостей учнів в професійному спілкуванні учителя на уроках музики / Ірина Кучерак // Мистецька освіта : зміст, технології, менеджмент: Зб. наук. праць. – 2009. – Випуск 4. – С. 219–228.

8. Кучерак І. В. Навички професійного спілкування майбутніх учителів як важливий компонент готовності до педагогічної діяльності / Ірина Кучерак // Джерела: Науково-методичний

вісник. – 2009. – № 1–2 (57–58). – С. 24–31.

9. Кучерак І. В. Психолого-педагогічні умови, які сприяють формуванню у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики / Ірина Кучерак // Обрії: Науково-педагогічний журнал. – 2009. – № 1 (28). – С.17–19.

Інші публікації

10. Кучерак І. В. Етнопедагогічний контекст професійного спілкування вчителя / І. В. Кучерак // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін» (17-18 травня 2007 р.). – Чернівці: Рута, 2007. – С. 479–484.

11. Кучерак І. В. Інтегративна дія мистецтва слова і мистецтва музики / І. В. Кучерак // Мистецтво в сучасній школі: проблеми, пошуки: матеріали науково-методичної конференції «Актуальні проблеми мистецької освіти: історія і сучасність» (м. Івано-Франківськ, березень 2007 р.). – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2007. – С. 71–74.

12. Кучерак І. В. Експериментальне дослідження процесу формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики / Ірина Кучерак // Мистецтво в сучасній школі: проблеми, пошуки: матеріали науково-методичної конференції «Актуальні проблеми мистецької освіти: історія і сучасність» (м. Івано-Франківськ, березень 2009 р.). – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – С.77–82.

АНОТАЦІЇ

Кучерак І. В. Формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2011.

У дисертації теоретично узагальнено й експериментально апробовано науковий підхід до процесу формування у майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики. На основі аналізу наукових джерел з'ясовано сутнісні характеристики і зміст понять: «навички професійного спілкування на уроках музики», «професійне спілкування на уроках музики». Розроблено класифікацію навичок професійного спілкування майбутніх учителів початкових класів на уроках музики: діагностичні, рефлексивні, організаційні, комунікативні та навички взаємодії. Обґрунтовано педагогічні умови формування навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики. Розроблено,

теоретично обґрунтовано та експериментально апробовано авторську педагогічну технологію формування в майбутніх учителів навичок професійного спілкування з молодшими школярами на уроках музики; визначено критерії, показники і рівні сформованості навичок професійного спілкування. Установлено, що ефективному формуванню у майбутніх учителів навичок професійного спілкування сприяє застосування активних методів навчання, зокрема, елементів соціально-психологічного тренінгу. Створено комплекс навчально-методичного забезпечення підготовки студентів педагогічних спеціальностей до професійного спілкування на уроках музики (методичні рекомендації з підготовки студентів до професійного спілкування, спецкурс «Основи професійного спілкування учителя на уроках музики»).

Ключові слова: педагогічна технологія, навички професійного спілкування, майбутні вчителі початкових класів, уроки музики, молодші школярі.

Кучерак И. В. Формирование в будущих учителей навыков профессионального общения с младшими школьниками на уроках музыки. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.04 – теория и методика профессионального образования. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка. – Тернополь, 2011.

В диссертационном исследовании теоретически обобщен и экспериментально апробирован научный подход к процессу формирования у будущих учителей навыков профессионального общения с младшими школьниками на уроках музыки. На основе анализа научных источников конкретизированы существенные характеристики базовых категорий и понятий исследования: «профессиональное общение на уроках музыки», «навыки профессионального общения». Определены диагностические, рефлексивные, организационные, коммуникативные и навыки взаимодействия, изложены критерии (когнитивный, мотивационный, операционный и рефлексивный) и уровни их сформированности - креативный (высокий), нормативный (средний) и репродуктивный (низкий). Обосновано, что процесс формирования навыков профессионального общения предполагает ряд последовательных этапов: подготовительный (формирование мотивации); когнитивный (овладение системой знаний из нормативных дисциплин); аналитический (наблюдение за деятельностью учителей, проявлением навыков профессионального общения; овладение действиями, анализ способов их выполнения); синтетический (синтез действий) и ситуативный (включение в музыкально-педагогическую деятельность во время педагогической практики). Обосновано значимость ряда необходимых условий обеспечения формирования навыков: учет особенностей музыкального восприятия учащихся (синкретизм, глубина ассоциативной деятельности, эмоциональность); психофизиологических особенностей (индивидуальные различия восприятия и обработки

информации, уровень интеллекта, характер деятельности, эмоций и памяти). Разработана и научно обоснована авторская технология, которая, объединяя формы, методы и средства обучения, структурно предусматривает диагностический, мотивационный, дидактический, аналитико-прогностический этапы и систему принципов: научность, гуманистическая профессиональная направленность, производительность, динамичность, целостность, открытость, перспективность, гибкость, оптимальность. Технологию апробировано на формирующем этапе, а ее внедрением в учебный процесс высшей школы обеспечен рост эффективности формирования навыков профессионального общения на уроках музыки у студентов экспериментальных групп по сравнению с контрольными.

Доказано, что формирование в будущих учителей навыков профессионального общения с младшими учениками на уроках музыки наиболее эффективно при соблюдении соответствующих педагогических условий: внешних (применение технологического подхода к формированию навыков профессионального общения будущих учителей; проведение экспериментального спецкурса «Основы профессионального общения учителя на уроках музыки»; формирование позитивной мотивации; входное диагностирование и выходной контроль; обучение во время педагогической практики), а также внутренних (наличие у будущих учителей мотивов на активное профессиональное общение с младшими школьниками; глубина и прочность музыкально-педагогических знаний; уровень развития умений и навыков профессионального общения; адекватность самооценки будущего учителя как субъекта общения). Создан комплекс учебно-методического обеспечения подготовки студентов педагогических специальностей к профессиональному общению на уроках музыки, в частности, разработана и внедрена в практику учебная программа спецкурса «Основы профессионального общения учителя уроках музыки» для студентов IV курса специальности «Начальное образование»; разработаны методические рекомендации для преподавателей высших учебных заведений и системы последипломого образования педагогов с целью эффективного формирования навыков профессионального общения учителя с младшими школьниками на уроках музыки.

Ключевые слова: педагогическая технология, навыки профессионального общения, будущие учителя начальных классов, уроки музыки, младшие школьники.

Kucherak I. V. Forming of the future teachers of skills of professional dialogue with junior schoolboys on the music lessons. – Manuscript.

The thesis on getting the Scientific Degree of a Candidate of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.04 – Theory and Methods of Professional Education. – Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Ghatyuk. – Ternopil, 2011.

The dissertation research is devoted to the problem of forming of the future teachers of skills of the

professional dialogue with junior schoolboys on the music lessons. On the basis of the pedagogical literature analysis were investigated the concept of «skill of professional dialogue on the music lessons», «professional dialogue on the music lessons», «pedagogical technology of forming of the future teachers of skills of the professional dialogue with junior schoolboys on the music lessons». The basic skills of professional dialogue of future teachers of initial classes on the music lessons: diagnostic, reflexive, organizational, communicative and skills of co-operation were developed and classified. The pedagogical technology of the future teachers in professional communication skills of primary school for music lessons, the criteria, indicators and levels of the designated components were substantiated. Established that efficiency skills of professional dialogue of future teachers promoted an active learning methods, including elements of social and psychological training. Methodical recommendations on preparing students for professional dialogue were developed, introduced a special course «Principles of professional dialogue on the music lessons» .

Key words: pedagogical technology, skills of professional dialogue, future teachers of elementary school, music lessons, junior schoolboys.

Підписано до друку 16.05.2011 р.
Формат 60x84/16. Друк REZO
Папір друк. Умовн. друк. арк. 0.9
Наклад 100 прим. Замовлення № 32

Видрук оригінал-макету:
редакційно-видавничий відділ Тернопільського
національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027